

Οθωμανικό Λουτρό (χαμάμ) Φρουρίου Ρίου Αχαΐας

Η λειτουργία των λουτρών ως δημόσιων κτιρίων που σχετίζονται με την καθαριότητα του σώματος και την καλλιέργεια του νου, αποτελούσε στοιχείο της καθημερινής ζωής και της κοινωνικότητας στις αρχαίες και ρωμαϊκές πόλεις. Κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου κατασκευάζονταν δημόσια λουτρά για την εξυπηρέτηση όλων των κατοίκων μιας πόλης ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση, το επάγγελμα ή το φύλο. Τα κτίρια των λουτρών ήταν κατά κανόνα θολωτά για τη διατήρηση του θερμού αέρα. Η τυπική διάταξη ενός λουτρού περιελάμβανε, μετά τον προθάλαμο και το αποδυτήριο, έναν χώρο μέτρια θερμαινόμενο, το χλιαρόν, δεύτερο χώρο με υψηλές θερμοκρασίες, το θερμόν, και έναν τρίτο χώρο όπου υπήρχε αβαθής δεξαμενή (λουτήρας) για το ψυχρό λουτρό. Οι λουόμενοι περνούσαν πολλές ώρες σε αυτά ακολουθώντας όλες τις διαδικασίες: εφίδρωση, επάλειψη με αρώματα, αποτρίχωση, ξεκούραση, ακόμα και ελαφρύ γεύμα.

Η βυζαντινή παράδοση επιβίωσε και στα οθωμανικά λουτρά, γνωστά ως χαμάμ. Τα κτίρια αυτά ήταν απαραίτητα στη ζωή ενός μαχαλά, αφενός επειδή το Ισλάμ θεωρούσε υποχρεωτικές τις νίψεις των πιστών και αφετέρου επειδή οι συνθήκες ύδρευσης δεν ευνοούσαν την κατασκευή ιδιωτικών λουτρών. Το κοράνι επέβαλε το πλύσιμο του σώματος με νερό τρεχούμενο, ως απαραίτητο συμπλήρωμα της θρησκευτικής τελετουργίας. Η καταβύθιση του σώματος σε κοινή δεξαμενή αντικαταστάθηκε με το πλύσιμο πλάι στη γούρνα από νερό που έτρεχε από στρόφιγγα.

Τα χαμάμ ήταν τα πρώτα κτίρια που κατασκεύαζαν οι Οθωμανοί όταν κατακτούσαν μια περιοχή. Αποτελούνταν από μια θολωτή αίθουσα, το αποδυτήριο, που θερμαινόταν χλιαρά και στην οποία μπορούσαν οι λουόμενοι να αλλάζουν τα ρούχα τους, μια δεύτερη αίθουσα με μέτρια θερμοκρασία (20-30 βαθμούς), και μια τρίτη ζεστή αίθουσα με υπόκαυστα (30-40 βαθμούς), που στο κέντρο της το δάπεδο υψωνόταν αρκετά για να σχηματιστεί η πέτρα του ομφαλού, όπου ξάπλωνε κανείς για εντριβές. Επίσης διέθεταν και άλλους βοηθητικούς χώρους, όπως αποχωρητήρια, δωμάτιο αποτρίχωσης, αποθήκες κ.τ.λ.

Η θέρμανση του νερού και των χώρων επιτυγχανόταν με τα προαναφερόμενα υπόκαυστα. Συγκεκριμένα κάτω από το δάπεδο των θερμών αιθουσών διαμορφωνόταν χαμηλός χώρος, στον οποίο υπήρχαν σειρές από πήλινους πεσίσκους που στήριζαν το δάπεδο από κεραμικές πλάκες. Πάνω από αυτές υπήρχε μικρό κενό, για να διοχετεύεται εύκολα η θερμότητα και να διαχέεται, ενώ στο ανώτερο τμήμα διαμορφωνόταν το δάπεδο της αίθουσας που κινούνταν οι λουόμενοι, το οποίο ήταν διακοσμημένο με πολυτελή μάρμαρα. Εξωτερικά του υπόκαυστου υπήρχε η εστία της φωτιάς, που την τροφοδοτούσε αρμόδιος υπάλληλος, για να διατηρείται υψηλή η θερμοκρασία των θερμών δωματίων.

Πήλινοι σωλήνες διέτρεχαν τους τοίχους καθ' ύψος, παρέχοντας οξυγόνο στην εστία της φωτιάς και μεταφέροντας στις αίθουσες το θερμό αέρα.

Το νερό μεταφερόταν στο λουτρό με αγωγούς από υδραγωγείο ή συλλεκτήρια δεξαμενή και αποθηκεύονταν σε μεταλλικό λέβητα. Πήλινοι σωλήνες και αγωγοί υπήρχαν υπόγεια στα δωμάτια του λουτρού για να απομακρύνουν τα ακάθαρτα νερά εκτός της εγκατάστασης.

Απαραίτητα εξαρτήματα του λουτρού ήταν το σαπούνι, ένα γάντι για το τρίψιμο του σώματος, ξύλινα ψηλά τσόκαρα, για να αποφεύγονται τα εγκαύματα στους χώρους όπου η θερμοκρασία του μαρμαρινού δαπέδου ήταν υψηλή λόγω των υποκαύστων, και τρεις πετσέτες, τη μικρότερη για το κεφάλι, μία μεσαίου μεγέθους που σκέπαζε τους ώμους φτάνοντας μέχρι τη μέση, και την τρίτη που τυλιγόταν γύρω από αυτήν και κρεμόταν μέχρι τους αστραγάλους. Ο λουόμενος, αφού τελείωναν το μπάνιο τους, τυλιγμένοι στις ζεστές πετσέτες αναπαύονταν μέχρι να στεγνώσουν. Στους ξύλινους πάγκους του αποδυτηρίου άπλωναν ένα σκέπασμα, που έμοιαζε με χαλί ή χοντρό υφαντό. Τα καθαρά εσώρουχα ολοκλήρωναν τη διαδικασία του λουτρού.

Άποψη από βόρεια του Οθωμανικού Λουτρού (Χαμάμ) Φρουρίου Ρίου.

Τα λουτρά ήταν χώροι κοινωνικής συναναστροφής, αυτοσυγκέντρωσης, ανάπαυσης, φυγής από την καθημερινότητα. Για τους άντρες ήταν ότι και το καφενείο. Για τις γυναίκες μία από τις ελάχιστες εξόδους τους, όπου είχαν την ευκαιρία, εκτός από τον καλλωπισμό τους, να διασκεδάσουν και να ψυχαγωγηθούν. Πολλά οθωμανικά λουτρά ήταν σε χρήση μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αι. Στην οδό Μπουκαούρη 29 στην άνω πόλη της Πάτρας λειτουργεί μέχρι τις ημέρες μας λουτρό οθωμανικών χρόνων, στο οποίο έχουν γίνει αρκετές νεότερες επεμβάσεις.

Στον εσωτερικό περίβολο του φρουρίου Ρίου, δεξιά της σημερινής εισόδου, βρίσκεται μικρό οθωμανικό λουτρό, η ύπαρξη του οποίου μαρτυρείται από τον

Οθωμανό περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί. Σήμερα διατηρούνται δύο θολοσκέπαστες αίθουσες, που επικοινωνούν μεταξύ τους, ενώ στην αρχική του φάση διέθετε περισσότερους χώρους. Οι σωζόμενες εξωτερικές διαστάσεις του είναι 7,50 X 3,90 μ. και έχει κατασκευαστεί από λιθοδομή.

Οι δύο χώροι είναι τετραγωνικής κάτοψης (εσωτερικών διαστάσεων 2,70 X 2,70 μ. έκαστη) και επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω ενός ανοίγματος. Οι ημισφαιρικοί θόλοι που καλύπτουν τους χώρους είναι λιθόκτιστοι και επιχρισμένοι με κουρασάνι, ενώ η μετάβαση των φορτίων των θόλων στην περιμετρική τοιχοποιία γίνεται μέσω γωνιακών λοφίων. Ο φωτισμός επιτυγχάνεται από μικρές οπές, που διατάσσονται σε ομόκεντρους κύκλους και διαθέτουν γυάλινες προστατευτικές φεγγίδες. Κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς των λιθοδομών εντοπίζονται κατακόρυφοι πήλινοι σωλήνες, που είχαν ενσωματωθεί στο εσωτερικό της τοιχοποιίας από τη φάση της κατασκευής και διοχέτευαν τον καπνό και το θερμό αέρα από τα υπόκαυστα προς τα έξω, θερμαίνοντας παράλληλα και τους χώρους. Κατάλοιπα των υποκαύστων δεν εντοπίστηκαν. Η ύπαρξη των αγωγών αυτών και στις δύο αίθουσες δηλώνει ότι πρόκειται για τους θερμούς χώρους, στοιχείο που αποδεικνύει την έλλειψη χλιαρού χώρου και αποδυτηρίου. Πιθανώς λόγω του μικρού μεγέθους διέθετε μόνο αποδυτήριο. Κατά τη διάρκεια ανασκαφικών εργασιών βρέθηκε η δεξαμενή νερού στη δυτική πλευρά του κτιρίου. Η εστία με το λέβητα υπήρχε πιθανώς στο ίδιο σημείο, όπως δηλώνεται από την ύπαρξη μικρού ανοίγματος.

Στο πλαίσιο του έργου ανάπλασης, ανάδειξης, στερέωσης και αποκατάστασης του Φρουρίου, στο χρονικό διάστημα 2004-2007, πραγματοποιήθηκαν εργασίες στο λουτρό, όπως κλείσιμο μεταγενέστερων ανοιγμάτων, εφαρμογή εξωτερικών επιχρισμάτων, αποκατάσταση και στεγάνωση των φωτιστικών οπών στους θόλους και επίχωση του εσωτερικού των δύο αιθουσών με ψηφίδα, προκειμένου να γίνουν επισκέψιμοι χώροι.

Συστήματα ύδρευσης και αποχέτευσης Φρουρίου Ρίου Αχαΐας

... του νερού η άορατη αορτή που πάλλει

και για αυτό ζωντανή κρατά η γαρδένια...

(Οδ. Ελύτη, Άξιον εστί)

Οι εκτάσεις γύρω από λίμνες, ποτάμια και πηγές ήταν οι κατεχοχόν χώροι που επέλεγαν οι άνθρωποι για να εγκατασταθούν και να δημιουργήσουν τους οικισμούς τους. Η ύπαρξη φυσικού πόσιμου νερού αποτελούσε κριτήριο για την επιλογή μιας θέσης για εγκατάσταση. Το νερό πέρα από την κατεχοχόν πραγματική ιδιότητά του, της κάλυψης δηλαδή των βασικών αναγκών μιας κοινωνίας, απέκτησε διαστάσεις φανταστικές και συνδέθηκε με μύθους, στοιχεία και ζωτικά.

Σε μια εγκατάσταση οι φυσικές πηγές νερού, όπως και τα πηγάδια που ανοίγονταν στις αυλές των σπιτιών, δεν επαρκούσαν πάντα. Σε αυτή την περίπτωση κατασκευάζονταν τεχνικά έργα. Η πρωιμότερη μορφή υδραγωγείου περιελάμβανε σύστημα πήλινων σωλήνων – αγωγών, για τη μεταφορά του νερού από μια πηγή, που βρισκόταν πολύ κοντά στα τείχη ενός οικισμού – πόλης. Οι Ρωμαίοι κατασκεύασαν τα πρώτα υδραγωγεία που αποτελούνταν από υδραγωγούς οι οποίοι ακολουθούσαν υπέργεια πορεία βαίνοντας πάνω σε γέφυρα μονής ή επάλληλης διπλής τοξοστοιχίας, γεφυρώνοντας κοιλάδες και ποτάμια και μεταφέροντας πόσιμο νερό από τις πηγές ποταμών. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλιζόταν σταθερή ροή νερού σε όλη τη διάρκεια του χρόνου. Οι υπέργειες κατασκευές έφταναν μέχρι τα όρια μιας πόλης, όπου υπήρχαν κεντρικές δεξαμενές και μετά δίκτυο υπόγειων κτιστών ή πήλινων αγωγών διοχέτευε νερό στα δημόσια και ιδιωτικά κτίρια.

Στους μεσαιωνικούς χρόνους η επάρκεια νερού σε ένα φρούριο ήταν το κύριο ζητούμενο των κατασκευαστών. Η αποθήκευση του νερού της βροχής, που μαζευόταν από τις στέγες των σπιτιών με κανάλια και αγωγούς σε μεγάλες δεξαμενές, ήταν μόνιμο μέλημα των κατοίκων του φρουρίου.

Το φρούριο Ρίου εξαιτίας της θέσης του βρισκόταν μακριά από φυσικές πηγές νερού και διέθετε αρκετά εξελιγμένο και σύνθετο δίκτυο ύδρευσης και αποχέτευσης, χρονολογούμενο και στις δύο οικοδομικές του φάσεις, οθωμανική και ενετική. Η τροφοδοσία του με νερό γινόταν από υδραγωγείο, τμήμα του οποίου διατηρήθηκε νοτιοανατολικά του νοτιοδυτικού ενετικού προμαχώνα. Μάλιστα αποτελεί κατασκευή που συνδέεται αποκλειστικά με το Φρούριο Ρίου. Από το υδραγωγείο σώζονται μόνο πέντε τόξα, που διασχίζουν την ένυδρη τάφρο, με στενό

υδραύλακα στην ανώτερη επίπεδη επιφάνειά του. Στο τελείωμα των τοξοστοιχιών και στο σημείο που η κατασκευή εφάπτεται με τη νοτιοανατολική γωνία του προμαχώνα, ο υδραύλακας συνεχίζει διατρέχοντας σε μήκος το ανατολικό τείχος και στη συνέχεια βυθίζεται σε υπόγεια σήραγγα μέχρι που φτάνει σε μεγάλη ημιυπόγεια δεξαμενή, η οποία βρίσκεται κάτω από τον προμαχώνα. Τα τοιχώματα της δεξαμενής διαπερνούν οριζόντια δύο κτιστοί αγωγοί, με τους οποίους μεταφερόταν το νερό για αποθήκευση. Μπροστά από την είσοδο της σήραγγας, από την πλευρά του εσωτερικού περιβόλου του φρουρίου, αναπτύσσεται σύστημα κτιστών αγωγών σε τρεις διακλαδώσεις, ώστε να μεταφέρεται το νερό και στα υπόλοιπα τμήματα του φρουρίου. Οι κατασκευές αυτές είναι οθωμανικές, με ενετικές επισκευές. Το νερό μπορούμε να εικάσουμε ότι ερχόταν από τις πηγές του Καστρισιάνικου ή Χάραδρου ποταμού.

Απόψεις του υδραγωγείου και της δεξαμενής του Φρουρίου Ρίου.

Τμήματα του οθωμανικού δικτύου αποκαλύφθηκαν επίσης δυτικά του οκταγώνου και των τριδύμων πύργων και βόρεια του νότιου οθωμανικού τείχους. Τα αντίστοιχα ενετικά βρέθηκαν παράλληλα με τα δυτικά ενετικά τείχη και μπροστά από το νότιο ενετικό προμαχώνα. Το δίκτυο αυτό περιλαμβάνει δεξαμενές και πήλινους και κτιστούς αγωγούς, οι οποίοι συνέδεαν το νότιο ενετικό προμαχώνα με το δυτικό τομέα των ενετικών τειχών, ενώ διασχίζοντας κάθετα με κατεύθυνση Δ→Α

τον εσωτερικό περίβολο στο ύψος των τριδύμων πύργων και σε παράλληλη διάταξη με αυτούς ακολουθούσαν πορεία προς το βόρειο ενετικό προμαχώνα.

Σύμφωνα με τον Οθωμανό περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί, μέσα στο φρούριο υπήρχαν πενήντα κεραμοσκέπαστα σπίτια για τους στρατιώτες. Από τις στέγες των σπιτιών αυτών το νερό της βροχής θα διοχετευόταν σε αγωγούς απορροής ομβρίων. Τα οικιακά λύματα έπεφταν ομοίως σε αποχετευτικούς αγωγούς ακολουθώντας πορεία προς τα βόρεια, εκτός των τειχών του φρουρίου.

Η δεξαμενή χρονολογείται στην οθωμανική περίοδο, είναι ορθογώνιου σχήματος και θολοσκέπαστη. Το υλικό δόμησής της είναι αργοί λίθοι με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό και σπασμένα κεραμίδια. Στην ελαφρώς κυρτωμένη λίθινη στέγη της υπάρχει στόμιο για την άντληση του νερού και για τον καθαρισμό της. Για την τροφοδοσία της με τα νερά της βροχής διαθέτει πέντε συλλεκτήριες οπές στο δυτικό τμήμα της στέγης. Εσωτερικά τα τοιχώματά της είναι στεγανοποιημένα με υδραυλικό κονίαμα. Στη δυτική στενή πλευρά υπάρχει άνοιγμα μερικώς κατεστραμμένο σήμερα.

Ο Εβλιγιά Τσελεμπί αναφέρει και μία μοναδική βρύση «με πολύ νόστιμο νερό» στην εσωτερική πλευρά της κύριας πύλης, η τροφοδοσία της οποίας θα γινόταν από υπόγειο σύστημα αγωγών ύδρευσης, συσχετιζόμενο με το υδραγωγείο, ενώ η θέση της μπορεί να ταυτιστεί με κόγχη διαμορφωμένη στην τοιχοποιία του χώρου αυτού.

Αναστασία Κουμούση, Προϊσταμένη 6^{ης} Ε.Β.Α.

Νικόλαος Βασιλάκης, Αρχαιολόγος 6^{ης} Ε.Β.Α